

Inledning

Miljöhistoria över gränser är en bok som speglar situationen för miljöhistoria som forskningsinriktning idag. Det är ett av de mest vitala nya forskningsfält med anknytning till historia som vuxit fram det senaste decenniet. Fast förhållandet mellan människor och natur har en lång tradition inom historisk forskning så är det sena 1900-talets växande miljöproblem det som kommit att präglade den nya forskningsinriktningen miljöhistoria. Det innebär att miljöhistoria är en riktning med ambitionen att förklara den samhällsutveckling som leder fram till dagens situation. I detta ligger dessutom förväntningar på att förverkliga en didaktisk potential – en bättre nutidsförståelse som grund för ett framtida handlande. Dessa ambitioner och förväntningar sammanfattas i ett något provokativt påstående av den danske forskaren Jesper Hoffmeyer från 1980-talets början.

Men historien är ju faktiskt något som ägt rum, och ett av dess få systematiska resultat har varit den konsekventa ökningen av samhällenas behärskande av naturen. Om inte en eller annan generell lärdom kan dras av detta faktum så är historia ett likgiltigt ämne.²

Om detta är en utgångspunkt för en stor del av den miljöhistoriska forskningen kan sägas att den motsvaras av en inriktning på både primärforskning på helt nya områden, historiografi där människors förhållande till naturen står i centrum och försök att didaktiskt förankra forskningen i utbildning och miljövärd.

Föreliggande antologi är resultatet av en konferens som avhölls tre soliga dagar i juni 2004. Det var en konferens som på mer än ett sätt kan beskrivas som gränsöverskridande. Konferensen "Miljöhistoria över gränser" arrangerades av två olika lärosäten, vilka dessutom är skilda åt av en nationsgräns. I och med konfe-

rensens genomförande visade arrangörerna från Malmö högskola och Köpenhamns universitet att formella och praktiska svårigheter kan övervinnas om ambitionerna finns. Men inte endast det praktiska arrangemanget utmanade etablerade gränsdragningar. Miljöhistoria har sett i internationellt perspektiv varit ett forskningsfält på stark frammarsch de senaste decennierna och framgångsrikt kunnat visa på fruktbarheten hos den tvärvetenskapliga ansats som blivit dess främsta kännetecken.

Trots att miljöhistoria som forskningsfält etablerats internationellt har det inte riktigt fått det stora genombrott i Norden som många förväntade sig för något decennium sedan. I Sverige skapades visserligen starka forsknings- och utbildningsmiljöer på flera platser i landet, och ett antal uppmärksammade avhandlingar tydliggjorde fältets relevans, men under de senaste åren har utvecklingstendenserna varit mer osäkra, något som kanske kan förklaras av en allt hårdare kamp om resurserna inom högskolevärlden. På andra sidan Öresund var länge danska miljöhistoriker tämligen utspridda och med svag institutionell bas. Men på senare år har tillväxten varit stark, inte minst inom marin miljöhistoria, där dansk forskning idag befinner sig vid den internationella forskningsfronten. Kanske är det dock i Finland som nordisk miljöhistorisk forskning står allra starkast idag. Ett flertal forskare har rönt internationell uppmärksamhet för sina forskningsresultat och entusiasmen visar inga tecken på att avta. Däremot tycks det som om miljöhistoriker i Norge och på Island än så länge haft svårare att få genomslag. Även om det i dessa länder finns flera forskare som åstadkommit viktiga forskningsresultat finns ännu inte några tydliga tecken på att forskningsfältet skall etableras på allvar.

Om man ser till Norden som helhet, är det tydligt att man i vart och ett av de nordiska länderna endast kan räkna en begränsad numerär av forskare och att man därigenom har allt att vinna på att fortsätta den tradition av nordiskt samarbete inom miljöhistorisk forskning där denna konferens följer upp konferenser eller symposier med miljöhistorisk inriktning vilka bland annat hållits i Linköping 1995, Karlstad 1997, Lund 1999 och i Umeå 2002.

Grundandet av European Society for Environmental History (ESEH) 2001 innebar att samarbetet mellan miljöhistoriska forskare i Europa intensifierades. Organisationen innebar också

en formell struktur, vilket bidrog med stabilitet även där den institutionella basen för miljöhistoria var mindre utvecklad. Inte minst viktigt var att regionala representanter utsågs, vilka kom att ha en viktig roll genom att upprätthålla ett kontinuerligt kommunikationsflöde.

”Miljöhistoria över gränser” anordnades som en regional konferens inom ramen för ESEH, och representanten för Norden, Eva Jacobsson, beskrev i sitt anförande det betydelsefulla arbete som organisationen bedriver för att främja miljöhistorisk forskning. ESEHs ordförande, Verena Winiwarter, lyfte i ett brev till konferensdelegaterna fram betydelsen av nordisk miljöhistoria för fältets utveckling i stort.

The Nordic tradition of doing environmental history predates the founding of ESEH by decades. [...] Among the 400+ ESEH members, the Nordic countries are a particularly strong group. The longer tradition means also a higher degree of professionalization and more of the well researched empirical case studies European Environmental History is still lacking in many other regions. But the Nordic countries with their close co-operation form a model case not only in terms of the value of their work, but also in terms of how co-operation can enrich scholarly endeavours. I hope that the Malmö conference will be one more step in this ongoing process which enables you to write high quality environmental history and successfully integrate it into the history of your countries and regions. I hope that it will not only be an opportunity to learn from each other but also to address some of the big questions of Environmental History at large. Comparison is necessary, because every place is particular. But as we seek understanding beyond the single case, it remains a great open question how comparison can be done meaningfully. We have to address the methodical challenge of the scale problem at large.¹

Totalt deltog 50 personer från sex länder och sammanlagt 34 olika institutioner vid konferensen, varav 29 deltagare från Sverige och 14 deltagare från Danmark.

Under konferensens första dag avhölls totalt fem plenarföreläsningar. Lars J Lundgren inledde med att på temat ”Miljö och historia 1991-2004-2017” peka på en del av de utmaningar och svårigheter miljöhistorisk forskning mött under det senaste decenniet. Betydelsen av ekologiska perspektiv i demokratiarbete

i tredje världen betonades av Hilde Ibsen, som presenterade resultat från ett pågående forskningsprojekt i Sydafrika. Malmö högskolas rektor, Lennart Olausson, tillika professor i idéhistoria, reflekterade kring miljö och politik i sitt anförande, ett tema som följdes upp av den efterföljande talaren, Stephen Mosley från University of Birmingham. Mosleys anförande, med titeln ”Smoke and the city: Air pollution in urban Britain 1800-1914” breddade dock det politiska anslaget genom att introducera ett mer kulturanalytiskt perspektiv på luftföroreningar. Dagens sista anförande hölls av Ingemar Renberg, som talade om de blyhaltiga luftföroreningarnas långa historia. På kvällen bjöd Malmö Stad på mottagning i Rådhuset, med miljönämndens ordförande Carina Nilsson som värd.

När konferensen dag två flyttade verksamheten till Köpenhamn, inleddes programmet med att lektor Karl-Erik Frandsen inte endast hälsade deltagarna välkomna, utan också bjöd på en betraktelse om Amagers miljöhistoria. Under dagen höll även Timo Myllyntaus en plenarföreläsning om energihistoria, med kritisk udd mot den etablerade uppfattningen om att industriella revolutioner automatiskt måste innebära ett genombrott för fossila bränslen. Poul Holm visade i sin plenarföreläsning på de möjligheter och utmaningar som uppenbaras i den marina miljöhistoriska forskningen. Förutom plenarföreläsningarna avhölls även totalt sex parallella sessioner under dagen, där bland annat ”Mat och miljö” samt ”Vad kan vi lära av miljöhistoria? Presentation av ett internationellt undervisningsprojekt” kan nämnas. På kvällen avhölls en kortare exkursion samt konferensmiddag.

Konferensens avslutande dag inleddes med ett kortare anförande av Eva Jakobsson, där arbetet med ESEH lyftes fram, och vilket följdes av att Kristian Gerner talade på temat ”Miljöförstöring och statsundergång: Exemplet Sovjetunionen”. Under dagen hölls totalt fem parallella sessioner med teman som ”Långa tidsperspektiv och landskapsförändring” samt ”Klimatfrågor ur historiskt perspektiv” innan Sverker Sörlin avrundade konferensen med att tala om ”Framtida miljöhistoriska utmaningar”.

I samband med att konferensen avslutades togs initiativ till att sammanställa en antologi med bidrag från konferensdeltagarna, vilken härmed föreligger.

I bokens första kapitel gör Bo Fritzböger en översikt över miljöhistorisk forskning och diskuterar vad denna miljöhistoriens dubbla ambition, att i relationen mellan människor och natur spegla båda sidor, får för konsekvenser. En av hans slutsatser är att miljöhistoria ytterst är ett humanistiskt projekt där antropocentrismen står stark. Det innebär dock epistemologiska problem. Där ger inte heller anknytningen till naturvetenskaperna som t ex ekologin en fast referenspunkt, eftersom även de kan historiseras och deras ontologi ifrågasättas. Fritzbögers förslag till lösning är ett både-och där människor ses som handlande subjekt i en värld där den fysiska omgivningen utgör en - icke oföränderlig - rambetingelse. Dessutom är denna värld alltmer präglad av globala samband och därmed också i behov av stora synteser för att kunna förstås. Men dessa är som all makrohistoria, i sin tur beroende av ett stort antal miljöhistoriska delstudier.

Som ett svar på detta globala perspektiv utgår Sven Gaunitz i nästa kapitel från just det lokala perspektivet och vad detta tillför miljöhistoriska undersökningar med globala perspektiv. Med det han kallar fokuserad historia och med exemplet den norrländska kommunen Vindelns historia blev ekonomisk teori ett medel att knyta ihop det lokala och globala perspektivet. På samma sätt skulle ett tvärvetenskapligt angreppssätt från ekologi och historia kunna spegla de naturliga förutsättningarna och de historiska förändringarna i regionala undersökningar i t ex Skåne.

Det tredje kapitlet med ett historiografiskt anslag, som berör större geografiska områden och förhållandet mellan det lokala och det globala, är Maibritt Baggers och Poul Holms bidrag. Det utgör en översikt över den marina miljöhistoria som sedan 1990-talet befinner sig i stark tillväxt i Danmark. Där är utmaningen att förstå interaktionen mellan människor och deras marina resurser och betydelsen av detta historiska samspel. Här är förståelsen för naturförändringar och ekologiska processer central och de metodiska problemen stora när det gäller att skilja på mänsklig påverkan och naturliga processer. Det innebär ett genuint tvärvetenskapligt arbete där humanister ställs inför att söka nya förklaringsfaktorer utöver de politiska och ekonomiska samtidigt som naturvetenskapernas nutidsorienterade modeller och metoder utmanas. I det mötet blir miljöhistoria ett genuint nytt forskningsfält och något mer än bara en ny bindstreckshistoria.

Efter det breda historiografiska anslaget följer två kapitel som båda har det långa tidsperspektivet gemensamt. Den första med tyngdpunkt på människors föreställningar om landskapet och den andra med tyngdpunkt på landskapets fysiska förändring.

Den klassiska mayakulturen i mellanamerika är ett ofta återkommande exempel på hur ekologiska processer och mänsklig påverkan på naturen kan samverka med katastrofala följder. Christian Isendahl och Bodil Liljefors Persson presenterar sina utgångspunkter för en kommande undersökning av de långsiktiga precolumbianska landskapsförändringarna på Yucatanhalvön. Här fungerar begreppet kognitiva landskap som en nyckel för att förstå hur samspelet mellan religion, maktförhållanden och den biofysiska miljön förändras. Hur tolkade mayakulturens människor det biofysiska landskapet och dess förändringar utifrån sina kosmologiska föreställningar? Vilka uttryck fick detta i mayakulturens sakralisering av landskapet, dess ritualer och ceremonier och de kulturella artefakter som uppfördes?

Ett långt tidsperspektiv, men med tyngdpunkt på de senaste etthundraåren har Aud Mikkelsen Tretvik i sin översikt av det tröndelagska kustlandskapets förändringar. Omkring 1000 år e. Kr. var övergången från skogslandskap till öppen ljunghed fullbordad i mellersta Norge. Den verksamma kraften var människors huggning, nyodling och kontinuerliga betesdrift med regelbunden ljungbränning. Under sådana förhållanden var möjligheterna för skogens återväxt mycket begränsade. I en lokal undersökning kan 1900-talets stora förändringar följas. Fram till slutet av 1800-talet var utmarksbruket omfattande för att därefter gå ner men fortsätta till omkring 1960 med fårbeta och bränning av ljungen. Den starka nedgång som följde från 1960-talet till 1980-talet medförde en motsvarande återkolonisering av skog. När betetrycket åter ökar med bland annat utgångsfår mot slutet av 1900-talet är skogen redan etablerad och utgör en bestående del av landskapsförändringen vid kusten.

I de två följande bidragen är det nutida miljöfrågor och deras politiska behandling som står i centrum.

En av de få svenska undersökningarna av miljöpolitiken i Sovjetunionen som gjordes före 1991 är Lars J Lundgrens och Kristians Gerners bok om Planhushållning och miljöproblem från 1978. I sitt bidrag återvänder Kristian Gerner till miljöfrågornas

betydelse för den politiska utvecklingen i Sovjetunionen. Där blev Gorbatjovs initiativ till glasnost och perestroika en möjlighet för rörelser i de baltiska staterna Estland, Lettland och Litauen att formulera miljöfrågorna som en opposition mot tillhörigheten till Sovjetunionen. Kopplingen ekologi-demokrati som var tydlig hos miljörelsen i väst ersattes av kopplingen ekologi-etnicitet. Miljöfrågorna blev till vapen i en nationell frigörelsekamp. När väl frigörelsen var ett faktum sjönk miljöfrågornas betydelse undan och de internationaliserades på samma sätt som i andra länder runt Östersjön.

I Stefan Anderbergs bidrag är internationaliseringen av miljöfrågorna utgångspunkten när han undersöker hur klimatfrågorna slagit igenom i den svenska miljödebatten under det sena 1900-talet. Här har ju inte funnits någon påtaglig nationell problematik att utgå från som i länder som Nederländerna och Österrike där oron för höjda havsnivåer eller smältande glaciärer varit stor. Det har medfört att svenska tidskriftsartiklar om klimatproblematiken inte varit särskilt vanliga jämfört med t ex frågan om ozonskiktet. Här sker en förändring under 1990-talet då det framför allt är klimatpolitiken det handlar om. Trots det har frågan varit väletablerad sedan 1980-talet och de kritiska inlägg som funnits i Danmark och USA har varit ovanliga i Sverige. Anderbergs förklaring är att svenska forskares framträdande internationella roll har fått stort genomslag. En oroande reflektion är hans torra slutanmärkning att de senaste åren diskussionen alltmer har kommit att handla om anpassningsstrategier.

Boken avslutas med tre studier av tre olika konkreta miljöhistoriska frågor.

Jörgen Gustafssons har undersökt hur den svenska naturen används för att konstruera svenskhet i skolans historieläroböcker. Hur ser naturen ut i berättelsen om Sveriges historia?

Där finns två ledmotiv. Det ena är historien om människors frigörande från naturens begränsningar och alltmer ökande kontroll över dess resurser. Den andra är territorialiseringen av nationen. Dessa två berättelser flyter samman och brytpunkterna är isens avsmältning och de första människornas ankomst, den andra forntidens slut samt det moderna Sveriges tillblivelse. Det blir en variant av den stora berättelsen om människans framsteg och kontroll av naturen men inom en given nationell ram.

Det framhålls ibland att miljöhistoria alltför lite har ägnat sig åt arbetsmiljöfrågor. Detta fast flera frågor som senare etablerats som miljöproblem tidigare länge varit arbetsmiljöproblem. Ebba Lisberg Jensen synar debatten om hormoslyr där gången var den omvända. Det som började som en miljöfråga utvecklades till en arbetsmiljöfråga där skogsarbetarnas organisationer till slut gick i spetsen för motståndet mot de kemiska bekämpningsmedlen i skogsbruket. Förutom skogsarbetarnas motstånd hade det också betydelse att skogsvandrare kom att exponeras för gifterna. Trots att bekämpningsmedlen var betydligt vanligare i jordbruket än i skogsbruket kom dessa faktorer alltså betyda mycket för förbudet.

En annan yrkesgrupp som hade sin bas i den svenska skogsnäringen var flottarna. Där gör Erik Törnlund en översikt av den arbetskultur som det hårda flottningsarbetet med extremt stort beroende av naturen medförde. Behovet av fysisk uthållighet och disciplin innebar en strikt men informell arbetsorganisation. Ända fram till flottningens tillbakagång under efterkrigstiden var flottarjobbet ett viktigt säsongarbete för många småbönder och skogsarbetare i Norrland. Men ännu viktigare var det för den betydligt mindre men fasta stam av långflottare som följde timret utefter älvarna hela vägen ner till sågverken vid kusten. I den här miljön konstruerades maskulinitet som en viktig egenskap för den som tillhörde arbetsgemenskapen.

Miljöhistoria över gränser speglar den breda tvärvetenskapliga forskningen som finns i Norden kring människors historiska förhållande till naturen. Det är i kraft av denna öppenhet och i flera bemärkelser gränsöverskridande ansats som miljöhistoria kan söka sin legitimitet. Inte, för att tala med Bagers och Holms ord, i att vara en slags ny bindstreckshistoria.

Vi vill avslutningsvis tacka FORMAS, Vetenskapsrådet och Statens Humanistiske Forskningsråd, samt Malmö högskola och Köpenhamns universitet, för det praktiska och ekonomiska stöd som skapade möjligheter att genomföra konferensen.

NOTER

Inledning

- 1 Brev från ESEHs ordförande
Verena Winiwarter.
- 2 Jesper Hoffmeyer, *Samhällets
naturhistoria*, Stockholm 1984,
s 82.

LITTERATURLISTA

Inledning

Hoffmeyer, Jesper, *Samhällets
naturhistoria*, Stockholm 1984